

EBU'L-'ALÂ' EL-MA'ARRÎ

Muhammed Hilmî Tammâra

Tercüme Eden: Abdüllatif Nevzâd**

Sadeleştirenler: Musa YILDIZ***

Nurettin CEVİZ****

Özet: Bu çalışmada, Miladî XI. yüzyılda yaşamış olan el-Ma'arrî (h. 363–449/m. 973–1057) çeşitli yönleriyle ele alınmakta, hayatı, eğitimi, kişiliği, şiirleri ile dinler ve peygamberler hakkındaki görüşleri konu edilmektedir. Her yönüyle hayatı ve şiirleri işlenirken, konuyla ilgili şiirlerinden örnekler Türkçe çevirileriyle birlikte verilmektedir.

Anahtar kelimeler: el-Ma'arrî, Arapça, Arap Edebiyatı, Arap Şiiri.

Abu al-'Alâ' al-Ma'arrî

Summary: In this study, al-Ma'arrî, who lived in 11.th A.C., and his life, education, personality, his poetry and his opinions about the religions and prophets have been focused. While his life and poetry have been studied in detail, the sample poems related have been given with their Turkish translations.

Keywords: al-Ma'arrî, Arabic, Arabic Literature, Arabic Poetry.

* Abdulazîz Çavîş'in çıkardığı *el-Hidâye* dergisinde yayınlanan, "Hayâtü Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî ve Felsefetu" adlı makalenin, Abdüllatif Nevzâd tarafından başına kısa bir giriş eklenerek Osmanlı Türkçesine çevirisi olan ve *Sebilü'r-Reşâd* dergisinde (VIII/S.185–1954, s.37-39; S.191-1955, s.157-158; S.192, s.178-179; S.194, s.221-222; S.195, s.237-238; S.196, s.263-264; S.198, s.301; S.202, s.380-381) yayınlanan "Arap Târîh-i Edebiyatından: Ebû'l-'Alâ' el-Ma'arrî" başlıklı makalenin günümüz Türkçesine aktarılmış hâlidir. Makale hazırlanırken yer alan şiirler Osmanlı Türkçesine çevrilmeden geçildiğinden, tarafımızdan Türkçeye çevrilmiş, kaynakları tespit edilmiş ve sonnotlara eklenmiştir. Makalenin Osmanlı Türkçesine çevrilmiş hâli, bir tarihi değeri olması sebebiyle günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bu makalenin hazırlanmasında kaynak tespiti konusunda desteğini gördüğümüz değerli hocamız Prof. Dr. Süleyman Tülüçü beye ve Arapça şiirlerin çevirisinde yardımlarını esirgemeyen meslektaşımız Selma Ketene hanıma teşekkür ederiz.

** Nevzat Ayasbeyoğlu (1888–1966): Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi mezunudur. İstanbul'da çeşitli okullarda dil ve edebiyat hocalığı yaptı. 1939 yılında Bursa Milletvekili seçildi. 1943'e kadar süren bu görevi sırasında Millî Eğitimle ilgili birçok kanunun çıkmasına öncülük etti. Aktif siyasetten ayrıldıktan sonra, Gazi Eğitim Enstitüsü öğretmenliğine tayin edildi ve bu okulda kurduğu pedagoji bölümünün başkanırken, 1954 Haziranında yaş haddinden emekliye ayrıldı. 1961 yılında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünde yeniden öğretim hayatına döndü ve 1963'te bu görevinden de ayrılarak kendisini tamamen yazarlığa verdi. Çeşitli dergilerde yayınlanmış 210 civarında makale ve 4 kitabı vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabit Ayasbeyoğlu, "Ayasbeyoğlu, Nevzat", *DİA*, IV, 206.

*** Doç. Dr., Gazi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü (ymusa@gazi.edu.tr).

**** Doç. Dr., Gazi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü (nceviz@gmail.com).

Bilim ve felsefedeki son gelişmeler “tarih” kelimesinin anlamını çok fazla genişletmiştir. Öyle ki tarih bir “olaylar topluluğu” veya “olaylar takvimi” olmaktan artık kurtulmuştur. Nihayet edebiyat kurallarını içeren kitaplarda, sözle ve anlamla ilgili sanatlarla örnek olabilecek kadar ağdalı bir üslupla yazılan eski tarih kitapları, bugünün tarihçileri için, yazıldığı çağın edebî ve sosyal eğilimlerini gösterebilecek bir belge değerinde olabilmekten öteye gidemiyor. “*Zamanlar insanların yaptıklarının aynasıdır*” meşhur tarifıyla onlara atfedilen değer, ister istemez alınıyor. Üzülmekle itiraf etmek lazımdır ki, bu yolda örnek gösterilebilecek olanların ilk sırasında bizim tarihimizde göze çarpan bizden öncekiler, yazılarında “niçin”lerden çok ürkmüşlerdir. Çevrenin baskılarına ve zorlamalarına çok fazla katlanmışlardır. Gereğinden çok fazla saygı göstermişlerdir. O hâlde bugün “tarih”ten anladığımız anlama göre, her hâlükârda dünya tarihinde yüksek bir yeri olan geçmişimiz, Osmanlılık geçmişi, her hususta suskun ve sessiz kalmıştır. Siyasî tarihi şöyle bir tarafa bırakalım. Fakat medeniyet tarihi, bilim tarihi, edebiyat tarihi, teknoloji tarihi adına elde bir şey yoktur. Bugün çalışacak insanlar için rehberlik edecek belge ve bilgiler yok denecek kadar azdır.

İlim adamı, siyasetçi, edebiyatçı, şair, sanatkâr, musikişinas ve teknik adam olan birçok meşhur Osmanlıyı sayabiliriz. Fakat insaf ederek söyleyelim ki, hangi ilim adamımızı, hangi edebiyatçımızı, bizden hangi irfan sahibi, bugünün anlayışına göre ve bugünün eleştirmenlerinin kavrayabileceği bir şekilde anlamıştır, tanımıştır? Çok eski devirlere kadar gitmeyelim. Osmanlı tarihi yakın zamanlarda nice meşhurlarını tespit etmiştir.

Reşit, Fuat ve Mithat Paşalarımızı ne kadar tanıyabiliyoruz. Örnek olarak Mithat Paşayı bütün yönleriyle tanıtacak kaç eser yazıldı? Yazılan eser kaç okuyucu bulabildi? Konumuz edebiyat tarihi ile ilgili olduğu için birkaç örnek de oradan seçelim:

İlk edebî dönemlerimiz hele şöyle bir dursun. O zamana ait şair ve yazarlarımızın isimleri ile eserlerini bilmekle kalmaya kanaat edelim. Fakat Sinan Paşaları, Fuzulileri, Bakileri, Nefileri, Nedimleri ve Bağdatlı Ruhileri acaba ne kadar tanıyabiliyoruz? Bir Osmanlı Edebiyat Tarihinde bunların birinden söz edebilmek için “Tezkire-i Şu‘arâ”lardan alınmış birkaç kayıt dışında, birkaç parça eserlerinden başka neye sahibiz? Daha fazlasına sahip olduklarımız hakkında ilmî kurallara uygun bir edebî inceleme yapabildik mi? Haydi bunlar için belgelerin azlığından ya da yokluğundan söz edelim. Fakat Şinasî, Kemal, Hamit için de böyle bir özür beyan etmeye yüzümüz var mı?

Değerli Arap yazarların bu konudaki gayretlerini büyük bir takdirle karşılamalıyız. Gerçekte o soylu milletin içinde yetişmiş değerli insanların hayatları, bugünün insanların beklentilerini karşılayacak şekilde kayıt altına alınmış, özenli bir şekilde tespit edilmiş ve meşhur kişilerin hayatlarına önem verilmiştir, denilebilir. Fakat bütün o belgeleri derleyip toplayarak mevcut teoriler çerçevesinde bir tarih ve bir eser ortaya koymak son derece önemlidir. Gerek bu gıpta edilen çalışmayı ortaya koymak ve gerekse edebiyat tarihinde veya felsefede büyük simaların incelenmesine ve eleştirilmesine bir ör-

Muhammed Hilmî Tammâra/Abdüllatîf Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin Ceviz

nek olmak üzere, değerli Muhammed Hilmî Tammâra'nın 'Abdul'azîz Çâvîş'in çıkardığı *el-Hidâye* dergisinde "Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin Hayatı ve Felsefesi" başlıklı makalesini, bazı ekleme ve kısaltmalarla Osmanlı Türkçesine çeviriyorum.

Ma'arrî¹ gibi Doğunun ve Batının hak ederek dikkatini çekmiş, lehinde ve aleyhinde olan kişiler kazanmış, bulunduğu çevreden hayret edilecek bir şekilde ortaya çıkmış olan bir büyük İslam filozofunun *Sebîlu'r-Reşâd* dergisiniñ değerli okuyucularının zevklerine hitap edecek önemli bir konu olarak kabul edileceğini ümit etmek istedim.

Ebû'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin Hayatı ve Felsefesi:

Değerli üstat makalesini yazarken takip ettiği metodu şu şekilde açıklıyor:

"Makalemîñ belli bir amacı yoktur. Hislerime yenik düşmekten de uzaktır. Ma'arrî'nin ne sıkı bir taraftarı oldum, ne de arkadaşlarının gittiği yoldan gittim. Manzûm ve mensûr sözleriyle ilgili derinlemesine yaptığım incelemelerim sonucunda elde ettiğim Ma'arrî'nin düşüncelerini ortaya koydum. Adı geçen hakkında yazı yazan iki grubun sözlerini şöyle bir tarafa koydum. Dinî görüşlerini ve felsefî düşüncelerini doğrudan doğruya kitaplarından ve şiirlerinden hareketle tespit ettim. Açık ve anlaşılır bir şekilde gözler önüne serdim. Fakat her şeyden önce şunu söyleyeyim:

Ma'arrî hakkında bir makale yazacağımı haber alan bir kişi, benden yarımda filozofun inançlı biri olduğuna hükmederek, kendisine isnat edilen küfür ve zındıklıktan uzak olduğunu ortaya koymamı ve ona bu konuda atfedilen isnatları reddetmemi rica etti. Diğer bazıları da, kendi taraftarlarının sayısını artırmak amacıyla onu bir zındık olarak göstermem için ısrar ettiler.

Benim bu iki grup hakkındaki şaşkınlığım birbirinden az değildir.

Birinci grup zannetti ki, ben mahkemede yargımcım. Ebû'l-'Alâ'nın kendine nispet olunan şeylerle mahkum edilmesi veya onlardan beraat etmesi hususu bana tevdi edilmiştir. Suçlama tutarsa ve delilleri de toplanırsa, hemen zavallıyı idam sehpasına sevk edeceğim. Sevenleri de ondan mahrum kalacaklar. Yahut zânnediyorlar ki, Ebû'l-'Alâ' cennetle cehennem arasındadır. Cennete girmesi, benim onun suçsuzluğunu ilan etmeme ve cehenneme sevk edilmesi de inançlı olduğuna hükmetmeme bağlıdır. Düşünmüyorlar ki, Ma'arrî bugün bizim kararlarımızdan etkilenecek bir hâlde değildir. Kemikleri bile toprağa karışmıştır.

ولا يُؤَالِي المرء فـى قبره بذمّه شيع أو مدحه²

Cennete ve cehenneme gelince, oraya sokmak ya da oradan çıkarmak, ne benim, ne de hiç kimsenin elindedir. Bu iki yere de insanı göndermek Allah'ın elindedir. Allah'ın rahmeti, Ma'arrî ve dostlarını kuşatmaktan ne kadar aciz değilse, azabı da yarattıklarından hiç birisini istisna etmeyecek ölçüdedir.

Öbür gruba da diyorum ki, yalnız Ma'arrî'yi değil, onun gibi binlerce filozofu da size taraftar göstersem, sizin gittiğiniz yolun yanlış olduğu ortaya çıktıkça, onların sizinle beraber olup olmamaları mümkün değildir. Doğruyu değiştirmez.

Kaldı ki bazı akıllı kişiler de filozofları seviyorlar. Onların şiirleri ve felsefi gidişatları hoşlarına gidiyor. Onun görüşlerini insanlar arasında yaymak arzusuna kapılmışlardır. Hâlbuki öbür taraftan görüyorlar ki, Ma'arrî'yi dinî konulara ilgisiz tanıttıkça ya da aykırı bir düşünceye sahip olduğu nakledildikçe onun görüşlerini yaymak mümkün değildir. Bunun üzerine adı geçenin, eğer varsa, kötü yönlerini halktan gizlemek isterler. Ta ki sözlerinin öğrenciler arasında yayılmasına bir engel olmasın. Ben bunlara derim ki:

Bulduklarına aykırı olduğu düşüncesi kendi düşüncelerine benzemediği için, Ma'arrî'den uzak bulunmak ve sözlerini yabana atmak isteyenler, bir şeyler keşfetmeye özen göstermeyenlerle öğrenmeyi sevmeyen halk tabakasıdır ki, aslında onlar adı geçenin vb. nin sözlerini okumaktan uzaktırlar.

Araştırma ve incelemeye arzulu olanlara gelince, bunlar Ma'arrî'ye ister imanlı biri, ister imansız biri desinler, kesinlikle onu bir kere okumuşlardır.

Ben Ma'arrî'ye ait yazılarımda, eğer inançsızsa, onu inançsızlardan kıskanmadığım gibi, inançlı ise, onu inananlardan saymak yolunu tuttum. Benim bu konuda konumum onun sözlerini rivayet eden biri gibidir. Yoksa filozofun rüyalarının tabircisi değilim."

Ma'arratu'n-Nu'mân:

Halep vilayetinde Humus ve Hama arasında Ma'arratu'n-Nu'mân adında küçük bir kasaba vardır.

Müslümanlar hicrî I. yüz yılda Şam bölgesi fetihleri sırasında burayı da almışlardır. İslam sancağı burada h. 492 (m.1098) yılına kadar dalgalandı. Haçlı seferlerinde Frenklerin Suriye'yi istila etmesi sırasında, bu büyük filozofun doğduğu yer olan Ma'arratu'n-Nu'mân da işgal edilen Müslüman toprakları arasına girdi. Adı geçen yer, inanmayan kişinin elinde Kur'ân-ı Kerîm gibi, h. 529 (m.1134) yılına kadar haçlıların elinde kaldı. 'İmâduddîn Zengî (ö.1146) onurlu bir şekilde orayı geriye aldı.

Ma'arra'nın Nu'mân'a nispet edilmesi hakkında derler ki:

Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî (r.a.) (ö.h.65/m.684) hicrî I. yüz yılın ortalarında Humus valisi iken buradan geçti. Yanında oğullarından birisi de vardı. Vefat etti ve oraya defnedildi. Nispet edilmesi sebebi budur.

Ma'arra için de şöyle derler: Süryanicedir ve aslı "mağâra"dır.

Burada Şam şehirlerini tasvir etmemize ihtiyaç yoktur. Bundan başka o dönemlerde bütün Müslümanların durumlarından, özellikle Şam bölgesi Müslümanlarından ayrıntılı bir şekilde söz etmeye gerek yoktur. Çünkü bu hususlar konumuzun dışındadır. Yalnız özet bir şekilde şu kadar söyleyeceğiz ki, İslam medeniyeti ve doğu felsefesi Ma'arrî zamanında her türlü tanımlamanın eksik kalacağı üstün bir seviyede idi. O çağda İslam medeniyetinin

Muhammed Hilmî Tammâra/Abdüllatîf Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin Ceviz

ulaştığı seviyeye vakıf olmak isteyenler, Müslümanların fethettikleri şehirleri öğrendikten sonra hicrî IV. yüz yılın sonlarına ve V. yüz yılın başlarına ait tarihî kayıtlara müracaat etmelidirler. O zaman görecektir ki, o sırada Fatımiler devleti Mısır ve Şam'da ilim ve felsefede Yunanlılardan üstün bir durumdadır. Yine görecektir ki Emevîler Endülüs'te felsefe alanında iyi bir yerdedirler. Felsefî bilginin zirvelerine tırmanıyorlar. Ayrıca görecektir ki Irak'ta Abbasîler aklî yönden olgunlaşmış ve ülkenin her yerinde felsefe yaygınlaşmıştır. Bu kadar ilmî gelişmelere tanık olan hicrî IV. yüz yıl çevresinde yetişmiş Ma'arrî gibi bir deha filozofun yetişmesi çok görülmez ve hayretle karşılanmaz.

Ma'arrî'nin Doğumu ve Hayatı:

Filozof hicrî 27 Rebiulévvel 363 Cuma günü (miladî 974)³ doğmuştur. Ebû'l-'Alâ' Ahmed b. 'Abdullah b. Suleymân b. Muhammed et-Tenûhî diye tanınır. "Tenûhî" bir Arap kabilesidir. Babası değerli bir ilim adamı idi. Dede-si Ma'arra'da kadı idi. Ma'arrî bu şekilde ilim adamlarıyla meşhur bir aileden gelmektedir. Annesi de asil bir aileye mensuptu. Adı geçenin doğduğu zamanda Ma'arra Halep'te hükümlen olan Hamdanîlerin yönetimi altında olup, o sırada Halep Emiri Sa'du'd-Devle Ebû'l-Ma'âlî idi.

Ma'arrî üç yaşındayken çiçek hastalığına yakalandı. Bu yüzden sol gözünü kaybetti. Sağ gözüne de arkadaşının başına gelen bir felaketi görmesi üzerine ağlaması engelleyecek derecede perde indi. Hayatında kırmızidan başka bir renk görmemiş oldu. Çünkü çiçek çıkardığı sırada ona kiremit renginde bir elbise giydirmişlerdi. Gördüğü ve anladığı ilk ve son renk bu oldu. Okul çağına erişince babası ona nahiv, sarf, beyân ve kâfiye gibi Arap dil ilimlerini öğretmeye başladı.

Bundan sonra yaşadığı şehrin ilim adamlarından bir çoğunun öğrencisi oldu. Onların okuttukları ilimleri öğrendi. Daha sonra Muhammed b. Abdullah b. Sa'd el-Halebî'den de ders aldı. Yirmi yaşına kadar bu yolda devam etti. Artık bütün ilim adamlarının bilgileri Ma'arrî tarafından öğrenilmiş oldu. Sağına soluna baktı. Etrafında bir ilimde kendini geçmiş ya da kendi öğrenmediklerini bilen kimseyi göremeyince evine çekildi. Artık ona ders verecek hocası yoktu. Dil ve edebiyat okumaya başladı. Arap belagati, Arap dilinin incelikleri, tamlamaların özellikleri ve üslup farklılıklarıyla o kadar uğraştı ki, bu konularda herkesi geçti. Kimsenin erişemediği bir seviyeye ulaştı.

Büyük filozof hafızasının güçlülüğü ile örnek bir şahsiyetti. O kadar ki adı geçenden kimsenin erişemeyeceği, herkesin tasdikten çekineceği şeyler rivayet ederler. Örnek olarak; anladığını da anlamadığını da ister kendi dilinden, ister ona yabancı olan bir dilden olsun ezberlediğini söylerler. Bu rivayetlerin doğruluğu konusunda ihtilaf söz konusu olsa da, içerik açısından rivayetler birbirini destekleyerek Ma'arrî'nin güçlü bir hafızaya sahip olduğu anlaşılıyor.

Her şeye kulak verenlerden ve her duyduğumuzu doğru kabul edenlerden olsaydık, okuyucularımıza bu konuda rivayet edilen bir çok hikâyeyi takdim ederdik. Biz burada bunlardan akla en yakın ve doğru olabilecekleri numune olmak üzere aktarmakla yetineceğiz:

EBU'L-'ALÂ' EL-MA'ARRÎ

Derler ki, Ma'arrî Bağdat'a gelince, güçlü hafızası ile öntünde okunan her şeyi elektrik gibi çekip kaydediyordu. Böylece herkes tarafından tanınmaya başlayınca makam ve mevki sahibi biri gerçeği anlamak için adı geçenle görüşmek istedi. Filozofu "Dâru'l-Hikme" adıyla bilinen "Reşîd" Kütüphanesine koydular. Bir kitap seçildi. Bir çok sayfası okundu. Tereddüt ettiği kelimeler tekrar edildi. Okuma işlemi bittikten sonra, imtihan edenlerin istedikleri yerleri hiç tereddüt etmeden tekrar etti.

Ma'arrî, şiiri çok severdi. Mutenebbî (915-955)⁴ divanının şiiri sevmesine çok etkisi vardır. Bahse konu divanı o kadar çok okumuştur ki, onun şiirlerinde bunun büyük etkisi fark edilir. Örnek olarak Mutenebbî'nin:

يموت راعى الضأن فى ضأنه ميتة جالينوس فى طبيه⁵

Şiirine benzer anlamda Ma'arrî şu şekilde bir şiir söylüyor:

والواحد المفرد فى حفته كالحاشد المكثّر فى حشده⁶

Bunu ortaya koyacak örnekler az değildir. Ancak biz iki şairi karşılaştırmak durumunda değiliz.

Ma'arrî renkleri ayırt etmekten ve tabiatı görmekten mahrum bir âmâ olmakla beraber teşbihte o kadar başarılı idi ki, onun görme duygusuna dayanan teşbihleri, görenleri hayret içinde bırakırdı.

Tabiat manzaralarına karşı görme nimetinden mahrum olmayan, tabiatın güzelliklerini istediği gibi doya doya seyreden şairler arasında Ma'arrî'nin bir yıldızı tasvir eden şu beyti kadar zinde ve hareketli bir söz söyleyebilen kim vardır?

وسُهِلَ كَوْحَةُ الْحَبِّ فِي اللّو ن وَقَلْبَ الْحُبِّ فِي الْحَفْقَانِ⁷

Görme yeteneği olmayanlar hislere dayalı konularda yaptıkları teşbih ve tasvir hayret edilecek derecededir. Ma'arrî bu yolda mükemmel örnekler gösteren ilk âmâ şair değildir.

كَانَ مَثَارُ النَّعْ فَوْقَ رُؤُوسِنَا وَأَسَافِنَا لَيْلَ تَهَاوَى كَوَاكِبَهُ⁸

diyerek bize bir sanat tablosu sunan Beşşâr [b. Burd] (714-784) da böyleydi.

Bu konuda son dönem meşhurlarından Muhammed Abduh (1849-1905)'un başından geçen nükteli bir olay kayda değerdir. Üstadı bir kişi ziyaret eder. Onun dış görünüşüne aldanır ve onu alim bir kişi zannederek saygı ve hürmetle karşılar. Misafirini bir taraftan memnun etmeye çalışırken, bir taraftan da Ma'arrî'den söz açar. Adam cahilliği açığa çıkmasın diye susmayı tercih etmişti. Ancak söz Ma'arrî'ye gelince bir şeyler söylemiş olmak için:

Muhammed Hilmî Tammâra/Abdüllatîf Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin Ceviz

“Ma‘arri’nin bir âmâ iken şiir yazmasına şaşırıyorum.” dedi.

Üstat:

“Şaşılacak bir şey yok. Çünkü Ma‘arri şiiri gözleriyle yazmıyordu.” cevabını verdi. Bunun üzerine her iki taraf da sustu. Fakat adam dış görünüşüyle adeta “insan kendisine gösterilen saygıyı bir şey söyleyinceye ya da yazıncaya kadar muhafaza edebiliyor.” diyordu.

. Filozof görmemekten pek rahatsızlık duymuyordu. Bu konuda şöyle derdi:

“Başkaları görme nimeti için Allah’a hamd ettikleri gibi, ben de görmediğim için hamd ederim.”

Âmâ ilmî incelemelerine, şiirinin kalitesine ve yaratıcılığına engel olmadığı gibi, görenlerin oyununa katılmaktan da kendini alıkoyamıyordu.

Bir şair şöyle anlatır:

“Ma‘arratu’n-Nu‘mân’da şaşılacak bir durumla karşılaştım. Ebû’l-‘Alâ’ adı verilen bir âmâ şair vardı. Bu adam tavla ve satranç oynuyor. Her türlü oyunun ve ilmî çalışmanın üstesinden geliyordu!..”

H. 390 (m.999-1000) yılından sonraydı. Ma‘arri ilimler ve kütüphaneler hakkında incelemelerde bulunmak için Şam bölgesinde bazı şehirlere gitti. Sonra üç milyon ciltten fazla ilmî eser ihtiva eden Trablusşam Kütüphanesini ziyaret etti. Bu kütüphane hacli seferleri fırtınasına uğrayan kütüphanelerdendir.

Lazkiye’yi ziyaret etti. Burada rahiplere ait bir manastır vardı. Oraya uğradı ve onların aralarında bir süre kaldı. Tevrat’tan ve İncil’den rivayet ettikleri şeyleri, Musa (a.s.) ve İsa (a.s.) hakkındaki görüşlerini anladı. Uzmanı olduklarını iddia ettikleri ilmî vb. kiliseyle ilgili, herkesin bilmediği yalnızca rahiplerin bildiği, bazı fikirleri onlardan öğrendi. Şiirlerinde bunların etkisi görülür. Ma‘arri’yi şaşkınlığa sevk etmiştir.

“Luzûmiyyât”a vakıf olanlar filozofun papazlar ve rahipler hakkında çok sayıda şiiri olduğunu bilirler. Bu konudaki sözlerinden birisi de şudur:

عجبا للمسيح بين أناس	وإلى الله ولدا نسبوه
أسلموه إلى اليهود النصارى	وأقبروا بأنهم صلبوه
يُشفق العاقل اللبيب على الطف	ل إذا ما لذاتنه ضربوه
وإذا كان ما يقولون فى عيسى	صحيحا فأين كان أبشوه؟
كيف خلّى وليده للأعداءى	أم يظنون أنهم غلبوه؟
وإذا ما سألت أصحاب دين	غيروا بالقياس ما ربّوه
لا يدينون بالعقول ولكن	بأباطيل زخرف زينوه ⁹

Filozofun kilise öğretileriyle ilgili bu tarz alaycı şiirleri çoktur. Ma‘arri’nin Lazkiye’de rahiplerle olan görüşmeleri çok iyi takip ettiği anlaşılır.

lıyor. Öyle ki bu olayın etkisi ölünceye kadar devam ederek bir türlü zihnin-
den silinmemiştir. Örnek olarak; filozofun bir kasidesini okurken, birden bire
kiliseye, rahibe, şemmasa¹⁰, papaza, kuşaklarına dil uzatarak, onlarla ve onla-
rın bir türlü aklının kavrayamadığı öğretilerle alay etmeye başladığını görür-
sünüz.

Şam taraflarında dolaştıktan sonra Bağdat'a gitmeye karar verdi. Bağdat
onun zamanında "ilim ve felsefe şehri" ve "hidayet ve hikmet evi" idi. Risa-
lelerinin birinde Ma'arrî Bağdat'ı şöyle tasvir ediyor:

*"Bağdat'ta ilmi Mina'daki Akabe Cemresindeki çakal taşlarından daha
çok, Hâsıra'da sudan daha bol, el-Câbire'de Sayhâniden daha ucuz, el-
Yemâme'de el-Ceride'den daha yakın buldum."*

Bağdat'a Yunan ve Hint felsefelerini öğrenmek, "Beytu'l-Hikme" de bu-
lunan tercüme edilmiş eserlerden Yunan, Roma ve Hintli filozofların fikirle-
rine vakıf olmak için gitmişti. Çünkü Hârûnu'r-Reşid (ö.809) Bağdat'ta bir
kütüphane kurdurarak her türlü kitapları toplamış, ondan sonra gelenler kitap
toplama ve eserleri tercüme etme işine devam ederek, bu kütüphane dünyanın
en iyi ve en faydalı kütüphaneleri arasına girmiştir. O dönemde Bağdat'ta
Bahâ'u'd-Devle Kütüphanesi de vardı ki, hicri IV. yüz yılın sonunda kurul-
muştu. Bahse konu şehir ilim adamları, edebiyatçılar, öğrenciler, fıkıhçılar ve
yenilikçilerle doluydu. İşte bunun üzerine Ma'arrî Bağdat'a gitmeye can attı
ve h.398 (m.1007-1008) yılında oraya girdi. Bağdatlılar filozofun geldiğini
haber alır almaz, onu özlemle karşıladılar ve birer birer ya da grup grup onun
etrafına toplandılar. Çünkü şöhreti her tarafa yayılmıştı. Bağdatlılar arasında
birkaç seneyi geçmeyecek bir süre kaldı. Bu sırada Ma'arrî'den ilim ve ede-
biyat dersleri aldılar. Bir taraftan da Ma'arrî felsefi ilimlerle meşgul oluyor-
du. Bazen sözlü olarak, kısmen de kitaplardan felsefeyle ilgili konular dinli-
yordu. Böylece Ma'arrî felsefede çok ilerledi ve çağdaşlarından birçoklarının
karşısında kendisini gösterdi.

Bağdat seferinden beklediği amacı elde edince, artık geriye dönmek iste-
di. Fakat Bağdatlılar bunu hisseder etmez, filozofun ayrılığı kendilerine çok
ağır geldi. Onu dönme isteğinden vazgeçirmek istediler. Mal, mülk, altın ve
gümüşlerle onu kalmaya teşvik ettiler. Fakat ne yazık ki, Ma'arrî gibi bir fi-
lozof böyle şeylere aldanmazdı. Ebû'l-'Alâ Bağdat'a ihsan değil, irfan iste-
mek için gitmişti. Bağdatlıların ceplerindekilere değil, kalplerinde olanlara
muttali olmak için yola çıkmıştı. Bağdat'ı altını için değil, edebiyatı için zi-
yaret etmişti. Bunun için kendisine ne sunulduysa onu amacından vaz geçi-
remedi. Memleketine dönmek istiyordu. Dayısı Ebû Kâsım'a gönderdiği
mektubun şu kısmı Bağdat'ta kalması için kendisine mal mülk teklif edildiği-
ne ve onun kabul etmediğini delildir:

*"Benim Bağdat'tan ayrılmak istediğimi hissedince bana gönüllerini açtı-
lar. Güzel güzel sözler söylediler. Kendileriyle beraber kalmamı arzu ettikle-
rini beyaâ ile insanın reddedemeyeceği, benim hoş görmediğim bazı teşvik
edici tekliflerde bulundular."*

¹¹ أماوى! لا يُغنى الشراء عن الفنى إذا حشرت نفس وضاق بها الصدر

Nihayet hicrî 400 senesi Ramazanının yirmi dördü (11 Mayıs 1010)nde Bağdat'ı terk etti.

Ma'arra'ya varınca annesinin vefat ettiğini anladı. Çok üzüldü. Üzüntü ve keder içinde kaldı. Artık feleğin annesini de kendisinden esirgediğini anlamıştı. Bu olay Ma'arrî'nin züht hayatına başlamasının sebeplerindendir. Dünyadan nefret etmiştir.

Bağdat'ta şöyle bir olay cereyan etmiştir:

Filozof, Şerîf Murtedâ¹² ile bir edebiyat meclisinde bulunuyordu. Şairlerden söz ediliyordu. Şerîf:

"Mutenebbî'nin şiirlerini sevmem." dedi ve şairi çekiştirmeye başladı.

Ma'arrî:

"Buna hakkın yoktur. Şairin ¹³ "لِكِ يَا مُنَاوِلُ فِي الْقُلُوبِ مَنَازِلُ" şiiri dışında başka bir şiiri olmasa bile yeterlidir." diye Mutenebbî'yi savundu.

Şerîf bunu duyunca, Ma'arrî'nin meclisten dışarı çıkarılmasını emretti. Adı geçen bu kadar kaba davranışı başkaları tarafından ayıplandı. Fakat Şerîf:

"Bu adam bana sövüyor. Çünkü

وَإِذَا أَتَكَ مَذْمَتِي مِنْ نَاقِصٍ فَهِيَ الشَّهَادَةُ لِي بِأَنِّي كَامِلٌ¹⁴

demek istiyor. Yoksa Mutenebbî'nin daha güzel kasideleri, şiirleri varken bu kasidenin ilk mısrasını söylemekten maksadı nedir?" dedi.

Bir defa da yine Şerîf Murtedâ'nın huzuruna girerken filozofun ayağı kaymıştı. Üzerine doğru düştüğü adam "Bu köpek de kimdir?" dedi. Ma'arrî de bunun üzerine: "Köpek, köpeğin yetmiş ismini bilmeyendir." diye karşılık vermişti. Bu olay da Ebû'l-'Alâ'nın dâimîlerden olduğuna işaret eder.

Ma'arrî, çok hassas biriydi. Bir defa bile duymuş olduğu sesi hiç unutmazdı. Onu hemen ayırt ederdi. Ma'arra'da bir şiir meclisinde şair el-Munâzî (ö.1045)¹⁵ ile beraber olmuştu. Adı geçen söylediği şu şiiri

وَقَانَا لَفَحَةَ الرَّمْضَاءِ وَادٍ سَقَاهُ مُضَاعَفُ الْغَيْثِ الْعَمِيمِ
نَزَلْنَا دَوْحَهُ فَحَنَّا عَلَيْهِ حُنُو الرُّضْعَاتِ عَلَى الْفَطِيمِ¹⁶

dinleyerek, ona: "Sen Şam'daki şairlerin en iyisisin" iltifatında bulunmuştu. el-Munâzî, filozofla Irak'ta tekrar buluştu. Huzurunda

لَقَدْ عَرَضَ الْحَمَامُ لَنَا بِسَجْعٍ إِذَا أَصْغَى لَهُ رَكْبٌ تَلَاحَا
شَجَا قَلْبَ الْخَلَى فَقَالَ غَنَى وَبَرَجَ بِالشَّجَى فَقَالَ نَاحَا¹⁷

kıtasını söyler söylemez, Ma'arrî daha önce ona söylediği “*Sen Şam'daki şairlerin en iyisisin.*” cümlesine atfen, “*Sen Irak'taki şairlerin en iyisisin.*” diye iltifat etti. Filozof önsezisiyle yüzünü görmeden, adını duymadan şair el-Munâzî'yi hemen tanıdı.

Ebû'l-'Alâ'nın kavmi arasında çok önemli bir yeri ve itibarı vardır. Halep Emiri Sâlih b. Mirdâs, Ma'arra'yı kuşatmıştı. Halk kasabayı kurtarmayacaklarını ve Sâlih'in üstesinden gelemeyeceklerini anlayınca hemen Ma'arrî'ye koşular. Aracı olmasını rica ettiler. Filozof rehberiyle beraber çıktı. Sâlih ona ikramda bulundu ve geliş amacını sordu. Ebû'l-'Alâ':

“*Allah sana uzun ömürler versin. Sen dokunuşu yumuşak, ağzı sert, gündüz gibi ortası çok sıcak ve soğuğu hoş, keskin kılıç gibisin. 'Affedici ol, örf ile emret, cahillerden sakın.'* (Araf 7/199)” deyince Sâlih “*Onu sana hibe ettim.*” cevabını vererek, büyük filozofun memleketinden döndü gitti.

Ma'arrî yalnız başına yaşamayı ve halktan uzak kalmayı sever. Yöneticilerle beraber olmaktan nefret ederdi. İnsanları da onlara yaklaşmaktan sakındırırdı. Şöyle derdi:

توحد فإن الله ربك واحد ولا ترغب في عشرة الأمراء¹⁸

Fatımîlerin Halep valisi 'Azîzu'd-Devle'nin sarayında bulunmak kendisine تکلیف edildi. Yaşlılıktan ve imkansızlıktan kabul etmedi.

Müslüman, Hristiyan ve Yahudî ayırt etmeksizin bütün din adamları hakkında kötü düşünür ve onların haklarında şöyle söylerdi.

ما منهم بر ولا ناسك إلا إلى نفع له يجذب
أفضل من أفضلهم صخرة لا تظلم الناس ولا تكذب¹⁹

İçkiden nefret eder. Din onu yasaklamamış bile olsa, yine onu haram kabul ederdi. Bu konuda şöyle derdi:

أ يأتي نبيّ يجعل الخمر طليقة لتحمل ما بي من همومي وأحزاني
وهيهات لو يأتي لما كنت شاربا مُخففة في الحلم كفة ميزاني²⁰

Ma'arrî, Bağdat'tan döndükten sonra memleketinde yaşadı. Kitap yazma, ders verme ve şiir nazm etmeyle meşgul oldu. Şiirlerinin konusu züht ve felsefe idi. Adı geçen bir çok eseri vardır. Bunlar hacı seferlerinde kaybolmuş ve ancak bugün bilinenler kalmıştır.

Muhammed Hilmi Tammâra/Abdüllatif Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin Ceviz

Kaybolan eserlerinden birisi de, *Kitâbu'l-Eyk ve'l-Ğusûn*'dur. Mutenebbî divanını özetleyerek *Mu'cizu Ahmed* adını vermiştir. Buhturî (821-897) divanını da tehzîb ederek *Abesu'l-Velid* diye isimlendirmiştir. Ebû Temmâm (806-845)²¹ divanını özetleyerek oluşturduğu şerhe *Zikrâ Habîb* adını koymuştur.

Saktu'z-Zeñd, Dav'u's-Sakt, Risâletu'l-Ğufrân ve Luzûmiyyât onun eserleri arasındadır.

Ma'arrî'nin Kur'ân-ı Kerîm'e nazîre olmak üzere bir kitap yazdığını da söylerler. Bu kitap için kendisine demişlerdir ki:

"Gerçekte belagatı üstün olan bir eserdir. Ancak Kur'ân'daki tat bunda yoktur."

Filozof da bu söze cevap olarak güya *"Benim kitabım da dört yüz sene dillerde dolaşsın, ondan sonra bakan ne olur?"* demiştir.

Ma'arrî'nin bugüne kadar tazeliğini koruyan güzel şiirleri ve hikmet dolu sözleri vardır. Şiirlerinde diğer şairlerde çokça rastlanan methiyeler ve aşırı hicviyeler az görülür.

Ma'arrî'nin Peygamberler ve Dinler Hakkındaki Görüşleri:

Din, insanın diğer insanlara, kendine ve Cenâb-ı Hakk'a karşı üzerine vacip olan –Cenâb-ı Hakk'a mensup olmak şartıyla- öğretilerdir.

Dinin Allah'ın ortaya koyduğu bir şey olması, düşünürler arasında konu edilmiştir.

Bazıları derler ki: insan kendi çıkarlarını kavrama konusunda yetersizdir; doğru yolu ancak, kendisine hakikatleri tebliğ edecek günahsız bir rehberin yol göstermesiyle tanıyıp oraya ulaşabilir. Böylece insanlar Cenâb-ı Hakk'a karşı bir delil ortaya koyamazlar.

Bazıları da insan aklını yeterli görerek doğru yola ermenin biricik yolunun akıl olduğunu söylerler. Peygamberliğe gelince, bunu iddia edenlerin efendilik ve liderlik için sahiplenerek halkı istedikleri tarafa yöneltmek ve böylece devletlerini ve makamlarını garanti altına almak üzere semâvî bir rengine büründürdükleri bir çeşit sanattır, derler.

Bu ikinci kısımda hem peygamberi, hem de onun getirdiğini inkâr edenler de bulunur. Fakat biz mezhepleri birbirinden ayıracak değiliz. Bizim konumuz şudur:

Ma'arrî, dinler hakkında söz edenlerden peygamberleri tasdik ederek kendileri için iddia ettikleri sıfatı –ki Allah'tan hükümlerin kendilerine ulaşmış olmasıdır- itiraf edenlerden miydi? Yoksa bunlardan hiçbirine inanmıyordu? Bu filozof hakkında, şöyledir, diye bir hüküm verebilmek kolay değildir. Bu meselede öyle havadan söz savrulamaz.

Evet, biz Ma'arrî'nin aleyhine hüküm vermekle ne onu cennete sokmuş, ne de çıkarmış olacağız. Fakat bizden beklenen filozofun esas düşüncesini keşfetmek ve bu hususta ne kendisinden, ne de düşmanlarından yana olmaktır.

Filozofun din ve peygamberler hakkındaki sözlerini inceleyenler görürler ki, bu hususta Ma'arrî zaman zaman enteresan görüntüler sunmuştur; bazen dinde derinlemesine ve sağlam bilgi sahibi olduğunu gösteren sözler söylediğini görürsünüz, bazen peygamberin mesajının kutsallığını söyler ve getirdiği şeriati yüceltir. Bir de bakarsınız ki filozof, diğer bir sözleriyle peygamberleri yalanlamış, onların semâ ile olan irtibatlarının kesik ve hayalî olduğuna, gönüllerinin istediğine göre söylediklerine dair kanaat sergilemiştir. Bazen de filozof şüphe ile kesin bilgi arasında tereddüt eder. Ne inkar etmektedir, ne de kabul ettiğini beyan etmektedir. Ben Ebu'l-'Alâ'yı, sözlerinde ret ve kabul gibi ciddi yanlar görünmemesinden tenzîh ettiğim gibi, şüphe ettiklerinde bile kesinlik bulunmayan "Lâedriye"²² Cemaatine mensup olmanın da ötesinde görürüm. Şöyle düşünüyorum: İlâhiyat konularını düşünce düzeyinde ele alanların akıllarını, dalgaların çarpıntısı arasında uğraşan bir gemiye benzetirim; böyle akıllar bir seviyede duramaz, bazen fırtınaların etkisiyle göklere kadar yükselir, bazen de denizlerin dibine kadar iner. İlâhiyat ilimleri ile uğraşanların malûmu olduğu üzere, bu konuda açıklığa kavuşturan bir delil bulunmaz. Böyle bir delile, ancak vahiy ile desteklenenler mazhar olabilir. İlâhî delil, geometrinin, aritmetiğin ve yaratıcıyı kabul etmeyen elle tutulur gözle görülür öncüllerine veya açık delillerine benzemez. İlâhî deliller çoğunlukla, -ister vicdanî, isterse de zannî veya vehmî olsun- herkesçe kabul edilmiş meselelere dayanan bir takım delillerdir. İlm-i İlâhîde geometri delilleri gibi deliller arayan yahut bulabileceğini iddia eden, ya bilimde ilerleme kazanmamış bir cahildir ya da mantık ile uğraşmadığı için önermeleri ayırt edemeyen, herkesçe bilinen ile delile ihtiyaç duymadan belli olanı tanıyamayan, zan ile kesin bilgi arasında kararsız kalan bir zavallıdır. Ma'arrî de diğer filozoflar gibi bir çok tereddütlere ve şüphelere düşmüş, iman, kesin bilgi ve küfür arasında çırpınmış, hayretten hayrete düşmüş, aydınlık ve karanlık içinde boğuşmuş bir filozoftur.

İlâhiyat filozoflarının durumu budur; problemleri böyle çözerler; mümkün olsa da beyinlerini açsak, bu fikir mücadelesinin yalnızca bir seyircisi oluruz. Ancak Ma'arrî ile diğer filozoflar arasında bir fark vardır: Ebu'l-'Alâ' hatırına gelen her şüpheyi kaydederd. O konuda maksadına erince şiir kılıcı ile bâtili deler, tekrar bir şüpheye uğradığında yine şiirin bentleriyle onu bağlar saklardı. Diğer filozoflar böyle yapmazlardı; hatırlarına gelen şeyi kaydetmezlerdi, gelir giderdi. Öyleyse Ma'arrî'nin tereddüt ve çelişki içinde olduğunu zannedenler, filozofların düşüncelerinin seyrinin biçimini bilmiyorlardır.

Mesele bu şekilde ele alınca, artık filozofun çok açık bazı konularda birbirine ters düşen sözlerini anlamak kolaylaşır. Bu anlamdaki bazı şiirlerini burada zikredeceğim. Ancak şurası bilinmelidir ki ben, filozofun hiçbir sözünü yorumlayacak ya da başka anlamlara çekecek değilim. Ben bu şekilde bir açıklamayı Kurân için bile uygun görmem. Ma'arrî'nin şiirinde nasıl yapabilirim? Kabul ve inkâr hakkında gördüğüm şiirlerini saklayacak değilim; artık ben de halk da hükmümüzü ona göre verelim.

Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî diyor ki:

Muhammed Hilmî Tammâra/Abdüllatîf Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin Ceviz

قالت معاشر لم يبعث الآهكم إلى البرية موساهم ولا عيسى
وإنما جعلوا للقوم مأكلة وصيروا لجميع الناس ناموسا
ولو قدرت لعاقبت الذين بغوا حتى يعود خليف الغي مرموسا²³

Filozofu bu şiirinde, tasdik edenlerin bayraktarı ve inananların önde gideni olarak görüyoruz; hatta o aşamayı bile geçmiştir. Peygamberlerin düşmanlarını eline geçirip kafalarını koparmak istiyordu. Ma'arrî, bununla da kalmıyor, tasdik hususunda bu kadarla da yetinmiyor, yalnız peygamberleri tasdik ve müdafaa eden bir cemaat içinde bulunmakla da yetinmiyor, işi daha ileri götürüyordu. Peygamberleri tasdik etmekle beraber dünyada en iyi amelin ve en güzel işin, onların emrettikleri ibadetlerin ayrıntıları ve namazın kılınması ile mümkün olabileceğini, son derece açık bir şekilde ilân ediyordu. Bu konuda şöyle der:

الحمد لله قد أصبحت ذاذغة أَرْضَى الْقَلِيلَ وَلَا أَهْتَمُّ بِالْقَوْتِ
وشاهد خالقي أن الصلاة له أَحْلَ عِنْدِي مِنْ دَرٍ وَيَاقُوتَ²⁴

Filozof bu şiirleriyle karşımıza, mescitten kalbi korkularla dolu, lisani dua ve övgü ile meşgul samimi bir mümin gibi çıkıyor.

Ma'arrî dinî yönden bu mertebede kalsaydı bile yine "yevmullâh" da bu, bir delil olabilirdi. Fakat o, bu hususta ileri gitmiş, mesafe kat etmiş, Allah'a ibadette adımlarını sıklaştırmış, hakka çok bağlanmış. Öyle ki koca filozof davet edenler mertebesine ulaşmış, Allah'ın emrettiğini emretmiş, nehy ettiğini nehy olarak kabul etmiştir. Halkı ibadete teşvik etmiş, onlardan nafilâ ve farzları yerine getirmelerini istemiştir. Şöyle diyor:

اركع لربك في ثمارك واسجد وإذا أطقمت فجد فتهجد²⁵

Halkı, peygamberlerin gittikleri yolda gitmediklerinden dolayı kınamış ve şöyle demiştir:

جاء النبى بحق كى يهذبكم فهل أحس لكم طبع بتهذيب²⁶

Buraya kadar filozofu gerçeklerin iyi bir tasdikçisi ve itirafçısı olarak görüyoruz. Fakat başka bazı şiirlerini okuyunca filozofun kesin bilgi askerlerinin yenilgiye uğramaya başladığını ya da görünmeyecek bir hâlâ geldiğini görürüz. İşte onlardan bir tanesi:

دعى موسى فرال وقيام عيسى وجاء محمد بصلاة خمس
وقيل يجيء دين غير هذا فأودى الناس بين غد وأمس
ومن لى أن يعود الدين غضا فينفع من تنسك بعد خمس
ومهما كان فى دنيأك أمر فلا تخليك من قمر وشمس
وأخرها بأولها شبيهه وتصبح فى عجائبها وعسى²⁷

Nihayet şöyle bağıırıyor:

إذا قلتُ الحال رفعتُ صوتى وإن قلتُ اليقين أطلتُ همى²⁸

İlk şüpheyi “...” beytinde görürüz. Çünkü burada filozof, âlemin ebediyeti ve bekasını ifade ediyor gibidir. Halbuki peygamberlere göre âlemin bir sonu vardır. Ancak ufak bir tasarruf ile bu meselenin çözümü kolaydır. Müsamahakâr bir mümin böyle bir beyitte sağlam bir imanı ve kökleşmiş bilgisini yıkmaz. Bu beyitleri geçelim, biraz da şunlara göz gezdirelim:

وينشأ ناشئ الفتيان منا على ما كان عوده أبوه
ومادان الفتى يحجا ولكن يعلمه التدين أقربوه
وطفل الفارسى له ولادة بأفعلال التمجس دربوه²⁹

Burada da filozofu, cevap vermek konusunda âciz bırakacak bir şey yok. Daha doğrusu şair dönse de “Ben bu şiirimle Resulullâh (S.A.V.)’ın sünnet-i seniyyelerinden birini ihyâ etmiş oldum. Bir hadis-i nebevîyi nazmettim” - “Kişi İslâm fıtratı üzere doğar. Anne babası onu Yahudî, Hristiyan veya Mecûsî yaparlar.” - dese, bizi zora sokmuş olur; zannedirim, bu sözüne karşılık olarak teşekkür ve övgülerimiz dahi yeterli olmaz.

Buraya kadar filozof, kendini müdafaa edebilir. Fakat bir kere ithamnâmesinde

إن الشرائع ألفت بيننا أحنا وأودعتنا أفانين العداوات³⁰

dediği okunursa, bunu reddetmek ve cevap vermek zorlaşır. Yalnız şunu söyleyebilir:

“Şerâ’i’den maksadım, liderler ve önde gelenlerdir. Ben de herkes gibi mecâzen söyledim. Mecazımın karînesi dinî liderlerin insanları kurtlara dö-

Muhammed Hilmî Tammâra/Abdüllatîf Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin Ceviz

nüştürmesi ve baba ile oğlun arasını açmaları, insanları bir takım halklara ve kabilelere ayırarak aralarına nefret ve tefrika sokmaları ve böylece birbirleriyle çarpıştırmalarıdır.” Biz de kalbimizde, Hakk için bir hürmet ve saygı köşesi ayırmışsak filozofu bu yorumuna göre tasdik eder ve onunla beraber:

إن الشرائع ألقت بيننا أحنا وأودعتنا أفنانين العداوات³¹

deriz. Artık buna benzer bir itham daha ortaya çıkarsa filozof için – yukarıda yaptığı gibi- mecazen söyledim, istiâre yaptım.” demek kolaylaşır.

Örnek olarak Ma‘arrî’ye, sen şöyle diyorsun, desek:

إذا رجع الحصيف إلى حجاجه تمأون بالمذاهب وازدراها
فخذ منها بما أداك لب ولا يغمسك جهل في صراها³²

Bu sözünle dini ayıplıyorsun desek, bunu reddetmesi, cevap vermesi çok kolay olur.

Geçen beyitleri görmezlikten geelim, fakat şu beyitleri onlara kolay kolay ilave edebilir miyiz:

والعقل يعجب والشرائع كلها خير يقلد لم يقسه القائس
متمجسون ومسلمون ومعشر متصرون وهالدون رسائس
ويوت نيران تزداد تعبدا ومساجد معمورة وكنائس
والصابون يعظمون كواكبها وطباع كل في الشرور حبايس
أنى ينلل أخو الديانة سؤدد ومآرب الرجل الشريف حسائيس³³

Evet, bunlarda da müsamahakâr davranalım; filozofun buradaki maksadı şu:

وينشأ ناشيء الفتيان منا على ما كان عوده أبوه³⁴

beytindeki manayı okşuyor diyelim. Gerçek de budur. “وينشأ ناشيء” sözünü kabul edince:

والعقل يعجب والشرائع كلها خير يقلد لم يقسه القائس³⁵

fıkrını de kabul etmek gerekir.

Şimdi siz diyeceksiniz ki:

"Söylediklerini anladık fakat, sen sözünde durmadın; şartımızı ve incelememizin sınırlarını unuttun mu? Hani filozofun hiçbir kötü yönünü, hiçbir sözünü gizlemeyecektin! Hani, sözünde durmadın! Böyle davranmak, sözünde durmamak değil midir? Hani bütün mezhepleri kötülediği, bütün dinlerle alay ettiği açık seçik görülen beyitler nerede? Niçin bize

تناقض مالنا إلا السكوت له ونستعذ بمولانا من النار
يد بخمس مئين عسجد وديت ما بالها قطعت في ربع دينار³⁶

gibi sözlerini söylemiyorsun? "Menâsik-i hacc"ı kanadığı şu:

ما الركن في عرف قوم لست أذكرهم إلا بقية أوئان وأنصاب³⁷

şairini niçin kale almıyorsun? Filozofun,

أفيقوا أفيقوا يا غواة فإمنا دياتكم مكر من القدماء
أرادوا بما جمع الحطام فادرخوا وبادوا وبادت دولة اللؤماء³⁸

dediğinden neden bahsetmiyorsun?

Ben de derim ki:

"Vallahi ben şimdide kadar takdim ettiğim beyitleri, sadece onları ileri sürmek için ileriye sürmüş değilim; saydıklarınıza benzer beyitleri de ortadan kaldırmak, hesaba koymamış olmak için sona bırakmadım. Bunları sona bırakmaktan maksadım, bütün söylediklerinize benzer sözleri toplayarak bir arada size sunmaktır. İşte yazıyorum:

هفت الحنيفة والنصارى وماهتدت ويهود حارت والمجوس مضلة
اثنان أهل الأرض: ذو عقل بلا دين وآخر ذو دين لاعقل له³⁹

yine

عجب لكسرى وأشياعه وغسل الوجوه ببول البقر
وقول اليهود أله يحب رسيس العظام وريح الفتر
وقول النصارى اله يضام ويظلم حيا ولا يتصر
وقوم أتوا من أقاصى البلاد لرمى الجمار ولثم الحجر
فأعجبوا من مقالهم أيعمى عن الحق كل البشر⁴⁰

Muhammed Hilmi Tammâra/Abdüllatif Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin Ceviz

Ma'arri bu sözlerle her şeyi açıklamış oluyor. Filozofun acı, tatlı düşüncesini ve izlediği yolu olduğu gibi açıklayacağına kani olduğum ne kadar sözü varsa naklettim; şimdi ilk sözlerine bakarak imanına hükmetmek caiz ise de, son sözlerine de kulak vermeyerek geçmek de uygun değildir. Hatta içimizden biri buna razı olsa bile, Ma'arri'nin razı olabileceğini zannetmem.

Sanki filozof bu son sözleri, bu yüzden kendisine yöneltilecek mesuliyetin derecesini düşünerek söylemiştir. Eğer sözlerinin sorumluluğunu yüklenmeyecek olsaydı hiç söylemezdi. “*Lüzûmiyyât*”ını bir araya getirirken bunları hiç koymazdı. Çünkü şiirlerini bizzat kendisi toplamış ve düzenlemiştir.

Biri çıkar da, bu şiirlerin öldükten sonra kitaplarına sıkıştırılarak Ma'arri'ye nispet edilmiş olma ihtimali vardır, diyebilir. Fakat bu sözün saçma olması şöyle dursun, matbaanın ortaya çıkışından önce yazılmış bütün kitaplara güvenmeyi ortadan kaldırmak gibi mühim bir problemi de vardır. Bu şekilde güvensizlik ifade edersek büsbütün şaşırır kalırız. Ben derim ki:

Bu söz pek çürüktür. Çünkü haydi, filozofun bu sözleri söylemediğini, başka biri tarafından söylenmiş bazı sözlerin Ma'arri'ye nispet edildiğini kabul edelim. Fakat düşünelim, bu adam niçin başkasına nispet etmiyor da Ma'arri'ye ediyor. Niçin bu sözler yalnız ona isnat ediliyor? Şüphe yok, onun sözüyle kendine nispet olunan söz arasında bir benzerlik var ki bu nispete cesaret ediliyor. Yoksa felsefî bir sözü bir şaire nispet etmek nasıl makul olur? Ve bu nispetin ne anlamı olur? Ona isnat edileceğine İbn Sînâ (ö. 1037), İbn Ruşd (ö. 1198), Fârâbî (ö. 950) gibi filozoflardan birine nispet edilir de, onların felsefî sözleri arasında yayılması temin edilir. Böyle yapmak, pamuktan bir giyecek üzerine donuk bir kumaştan yama yapmaya benzer. Kısacası, bu şiirlerin, Ma'arri'nin olmadığını söyleyerek, ona galip geleceklerini iddia edenlere rağmen, bizim bu ihtimali tasdiğe hiç de meylimiz yoktur. Ma'arri'yi bu yolda savunmaya kalkışmak, arkadaşına iyilik etmeye kalkıp da yolunu şaşıarak fenalık yapan cahil bir dostun hareketine benzer. Böyle bir himaye tarzını benimseyenler kadar da hiç kimse filozofun şan ve şerefini aşağılamış, haysiyetini düşürmüş olmaz.

Benim fikrime göre, o bu sözlerin iki türlüsünü de söylemiştir. Evvelce de söylediğim gibi Ma'arri, diğer ilâhiyat filozoflarının düşünce tarzının dışında bir yol benimsemiş değildir. O da onlar gibi düşünmüş, onlar gibi çıkarımlarda bulunmuş, onlar gibi tasdik ve onlar gibi tekzip etmiş, delillerin arkasından koşmuş ve onunla beraber dönmüş dolaşmıştır.

Filozofun şiirlerinin kendi içinde nasıl tertip edildiğini bilseydik, en son fikrine, en yeni düşüncelerine vâkıf olmuş olurduk. Fakat tarihleri meçhuldür. O hâlde “*filozof bu sözünden dönmüştür, yok onu söylemiştir...*” gibi hükümlere akli başında hiçbir kimse razı olamaz. Bizim için yalnız bir yol vardır, o da filozof-Allah'ın kudret eserlerini gözlerken ölmüştür, demektir. Ebû 'Osman el-Câhiz (ö. 869) vesaire de “*nazar ederken fakat Hakk'a vâsıl olmadan ölen, itaat hâlinde ölmüş demektir; çünkü, düşünenin gerekliliği ve bu konuda gayret sarf etmek hakkındaki ilâhî emre uyarak ölmüştür, Hak Teâlâ herkese ancak kapasitesi kadar yükler*” açıklamasında bulunuyor.

EBU'L-'ALÂ' EL-MA'ARRÎ

Şimdi şu nokta kaldı: biri çıkıp şöyle diyebilir: “Apaçık bir doğruya karşı bu tereddüt ne, kesin bilgi varken bu şüphe ne, hidayete erme makamında bu şaşkınlık ne?”

Bu ne nihaysiz sapıklık? Bu hâl aklın zayıflığına, fikrin durgunluğuna, görüşün kısılalığına delâlet etmez mi? Herkesin hidayete mazhar olduğu konularda şaşkınlıklara düşmek, dünyanın kesin bilip inandığı konularda şüpheden kurtulamamak, itikadın zayıflığına, içinin bozukluğuna, görüşün kısılalığına bir delil değil midir?

Ma'arrî'ye, herkesin tuttuğu yolu tutmak, bu vesveselerden yakayı sıyrmak dâha uygun değil miydi?”

Ben de derim ki:

“Azizim, biraz yavaş ol. İnançlar satılmak için ortaya atılmış; kıymeti eline geçen herkesin alabileceği bir kumaş değildir. Onlar Arafat semâsında uçan saygın ruhlardır. İnsan onlarla kendi ruhunu birleştirmek ister. Buna muvaffak olunca artık yüreği rahat eder. Bir türlü inanmadığı, bel bağlamadığı, yahut şüphe ettiği şeyleri kalbine sokmaya kalkışırsa, böbreği ile dalağı arasında bir derde uğrayıp da bütün ömrünce süren, hiçbir ilaç kâr etmeyen bir hastalığa tutulan bir adama benzemiş olur. Bu hastalığın diğer organlara da bulaşarak onu hareket etmekten alıkoyması da hesapta vardır.

Bakıp, araştırıp da hakka vâsıl olmayan ya da niyeti kötü olmadığı hâlde ayağı bâtıla doğru kayan adam, hakkı taklit ederek kabul eden adamdan hayırlıdır. Çünkü taklit, hakta olduğu gibi, bâtıl da olabilir; zararlı şeylerde meydana geldiği gibi faydalı şeylerde de meydana gelebilir. O çok büyük bir zarardır; hayvan taklit etme konusunda mazur görülebilir; ama taklit insan için hoş bir şey değildir.”

İbret Alanlara:

Ma'arrî; bütün bu sayıp döktüğümüz düşüncelerini ortaçağda, zulüm ve zorbalık, düşünce hürriyetinden mahrumiyet, din namına hükümlerlik zamanlarında açıklamıştır. O zamanlar ki, akli donuklaşmış bir fıkıhçı ya da bir budala olurlardı. O zamanlar ki, bir adamın ağzından çıkacak bir kelime, yirmi bin kişiyi giyotine, bir o kadarını da şan ve şerefe sevk edebilirdi. Dinî hürriyet, basın yayın hürriyeti, inanç hürriyeti ve düşünce hürriyeti yok. İnsanların akılları ve düşünceleri zincirlerle bağlanmış; bir kelime bir adamın hayatına mal olabilir. Kendi öldükten sonra ailesi de o felaketten nasibini alır. Kısacası en karanlık günlerde...

Ma'arrî, bu sözleri öyle bir zamanda söyledi ki, hiçbir zalimin korkusu, hiçbir yöneticinin heybeti, fikrini açıkça söylemesine mani olamadı.

Yüksek sesle bağırdı. Fikrini açıkça ilân etti. Halbuki kimsesiz bir adamdı; ne bir hanedan hükümdarına mensup, ne de bir padişahın veziriydi. Hakime rüşvet olarak verilecek malı yoktu. İhtiyaç anında bir siper gibi kullanmak üzere, büyükleri konu edinen şiirleri de yoktu. Bunları iki meclisin içinde yazdı: Onun senede otuz dinara varan bir geliri vardı. Bütün sahip olduğu bundan ibaretti. O bir çekirge, bir maymun kadar fakir ve hakîrdi. Fakat bun-

Muhammed Hilmî Tammâra/Abdüllatîf Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin Ceviz

ların hiçbirini inanç ve düşünce dünyasının kanaatlerini serbestçe söylemeye engel olamadı.

Arabın Ebu'l-'Alâ'sı mesleksizlikte İranlıların Hayyâm (Ö. 1131)'ına çok benzer. Evet şimdi Hz. Peygambere salavât getiren Hayyâm, biraz sonra Allah'a dil uzatmak, onun varlığından şüpheyi düşmek derecelerine indiği gibi, Ebu'l-'Alâ da bugün âbid ve zâhid görünürken, yarın bütün dinlere karşı son derece saygısız bir lisan ile yürür. Bir rubaisinde: *"Ya Rabbi! Haydi benim günahlarımı affettin, diyelim... Lakin halktan gizli kalmasını istediğim o rezaletin sence mâlum olması benim için az bir rezillik midir?"* diyecek kadar büyük bir edep gösteren Hayyâm diğer bir rubaisinde Allah'a: *"İşlediğim fenalıkları cezasız bırakmazsan seninle benim aramda ne fark kalır?"* şeklinde aşağılık soruyu soracak derecede edepsizlik etmiştir. Aynı sözleri aynı hareketleri Ebu'l-'Alâ'da da görüyorsunuz.

Eserlerinin yarısı diğer yarısıyla mükemmel bir tezat teşkil eden Ebu'l-'Alâ' şayet yazdıklarını bizzat tertip etmeseydi, şair bir çok hâller ve inkılaplar geçirmiş diyerek kendisinin ya imansızlığına, ya imanına karar verebilirdik. Ama bütün yayınlanmış eserlerini kendisi tertip etmiştir. Onun için eğer imansız idiyse, imanına hükmettirecek, imanlı idiyse kendisine imansız derttecek parçaları yayınlamamalıydı.

Matematikçilerden muhterem bir zatın dediği gibi: *"Bu din ya birdir ya da sıfır; herhâlde küsur olmasına imkan yoktur."* Fakat şu iki şair din için ne bir diyebilmiştir, ne de sıfır. Hatta ne de küsur!

Bizim düşüncemize kalırsa bu adamların her ikisi de orta halli birer şairdir. Yüksek derecedeki meslektaşlarının mertebesine yükselebilmek için kabiliyetlerini yeterli görmemişler. İmansızlık vadisinde ise işlenmemiş bir çok nükteler, mazmunlar görmüşler. *"Haydi seleflerimizin meşru bir maksat gözeterek el uzatmadığı şu manaları kaleme almak suretiyle çoğunluğa aykırı, ama yeni bir çağır açalım!"* demişlerdir. Bunun üzerine bir kısım halk nazarında zındık, diğer bir kısmına göre ise filozof olmuşlardır...

Eserleri yakından incelenecek olursa görülür ki; Ebu'l-'Alâ'nın olanca felsefesi başkalarının düşünemeyeceği değil; ancak söyleyemeyeceği şeyleri pervasızca söyleyebilmesidir. Yoksa ne imansız görüldüğü zaman ileri sürdüğü şüpheler yıkılmayacak kadar sağlamdır; ne de imana sarıldığı dönemlerindeki ifadeleri ulaşılamayacak kadar yüksektir.

Başlarında Cenâb-ı Hz. Ali olmak üzere binlerce ileri görüşlü filozof yetiştiren İslâm dünyası, hamd olsun, Ebu'l-'Alâ'lara, Hayyâmlara "filozof" gibi yüce bir unvanı verecek kadar irfan zügürdü değildir.

Konuya son vermek için deriz ki, söz Cenab-ı Hakkındır: *"Onları bu saçmalıklara sevk eden ya kafiye dir ya da mazmun..."* Allah-u Teâlâ buyuruyor ki: *"Yapmadıkları şeyi söylerler..."*⁴¹.

¹ Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî ile ilgili Türkçe yapılan çalışmalar hakkında bkz. Babanzâde Ahmed Naîm, "Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin Fahriyesi", *Servet-i Fünûn*, c. 16, S. 402 (12 Teşrin-i Sâni 1314), s. 187; Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî, *el-Luzûmiyyât*, Arapça aslı ile

birlikte kısmî tercüme: Musa Cârullah Bigiyef, Kazan 1907; Rizaeddin Fahreddin, *Ebu'l-Alâ el-Ma'arri*, Orenburg 1908; A. Seni Yurtman, *Ebu'l-Alâ el-Ma'arri Divanından Seçmeler*, İstanbul 1942; Prof. Ş. Ü. , "Ebû'l-alâ Maarri (Doğudan)", *Büyük Doğu Dergisi*, Sayı: 28, 10 Mayıs 1946; Sayı: 29, 17 Mayıs 1946; Sayı: 30, 24 Mayıs 1946; Sayı: 31, 31 Mayıs 1946; Sayı: 32, 7 Haziran 1946; Sayı: 33, 14 Haziran 1946; Sayı: 34, 21 Haziran 1946; Sayı: 35, 28 Haziran 1946; Sayı: 36, 5 Temmuz 1946, s. 10; Ahmed Ateş, "Ebû'l-Alâ Ma'arri", *İA.*, IV, 67-74; Nasuhi Ünal Karaaslan, *Ebu'l-Alâ el-Mearri*, Erzurum 1989; Yasin Ceylan, "Abû'l-'Alâ' el-Ma'arri Üzerine Bazı Düşünceler", *İslâmî Araştırmalar*, III, Ankara 1989, s.42-54; Sahbân Halîfât, "Ebû'l-Alâ el-Maarri", *DİA*, İstanbul 1994, X, 287-291; Bedrettin Aytac, "Ebû'l-Alâ el-Ma'arri'nin el-Luzûmiyyât'ında Kadın", *Nüsha Şarkîyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1; S.3, Güz 2001, s.13-18.

² "Kişi kabrinde birilerinin övmesine ya da yermesine aldırış etmez." Bu beytin hangi şaire ait olduğu tespit edilememiştir. (S.N.).

³ Tarafımızdan yapılan hesaplamada 26 Aralık 973 tarihi tespit edilmiştir (S.N.).

⁴ el-Mutenebbî hakkında bkz. Selahattin Goran, *el-Mutenebbî'nin Şiirinde Medh*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ü., Sos. Bil. Enst., Ankara 1999.

⁵ Galinos tıpla uğraşırken öldüğü gibi, koyun çobanı koyunları arasında ölü (S.N.).

⁶ Tek başına ölen kişi, kalabalık içinde ölen kişi gibi ölü (S.N.).

⁷ Suheyl yıldızı, renk bakımından testinin yanağı ve çarpıntı bakımından da aşığın kalbi gibidir (S.N.).

⁸ Sanki başlarımızın üzerinde atların sıçratığı topraklar var ve kılıçlarımız da yıldızları kayan gece gibidir. <http://www.alfaseeh.net/vb/printthread.php?t=1801> (08.01.2007) (S.N.).

⁹ İnsanların Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu yapmaları ne tuhaftır.

Hristiyanlar Hz. İsa'yı Yahudilere teslim ettiler ve onu çarmıha gerdirdiklerini kabul ettiler.

Akıllı ve zekî olan kişi, arkadaşları çocuğu dövdükleri zaman ona acır.

Hz. İsa hakkında söyledikleri doğru ise o zaman babası nerededir?

Çocuğunu nasıl oluyor da düşmanlar bırakıyor yoksa onu yendiklerini mi zannediyorlar?

Din adamlarına bir şey sorduğunda, daha önce düzelttiklerini duruma göre değiştiriyorlar.

Onlar akıllarına göre değil, süsledikleri batıllarına göre davranıyorlar (S.N.).

¹⁰ Kilisede görev yapan müezzin (S.N.).

¹¹ "Ey Mâviye! Ölüm geldiğinde göğüs daraldığında bir gencin zengin olmasının ne faydası var!" Bu beyit Hâtîm et-Tâî'ye aittir. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Su'arâ'*, tah. Muhammed Kumayha, Beyrut 1981, s.127-128; Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Ağânî*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl, Kahire 1970, XVII, 381; Abdülhamit Erdinç, *Hâtîm et-Tâî ve Şiir Divanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Ü., Sos. Bil. Enst., Konya 2000, s.54; İsmail Demir, *Hâtîm et-Tâî Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ü., Sos. Bil. Ens., Erzurum 2002 (S.N.).

¹² Arap şair ve yazar Şerif er-Radî (ö. 406/1016)'nin kardeşidir (S.N.).

¹³ Mutenebbî'ye âit olan bu beytin tamamı şu şekildedir (S.N.):

لَقَدْ يَأْتِيَانِي فِي الْقُلُوبِ مَنَازِلُ أَفْقَرُ إِلَيْكَ وَهُنَّ مَنَازِلُ أَرَاهِلُ

Ey evler!Kalplerde sizin yeriniz var. Siz boşaldınız; ama kalpler sizinle doludur.

**Muhammed Hilmî Tammâra/Abdüllatîf Nevzâd/Musa Yıldız/Nurettin
Ceviz**

<http://www.adab.com/modules.php?name=Sh3er&doWhat=shqas&qid=5634>
(04.01.2007) (S.N.).

¹⁴ Benim kusurumu sana adi biri getirirse; bu benim mükemmel oluşumun delilidir (S.N.).

¹⁵ Osmanlı Türkçesine yapılan çevirisinde yanlışlıkla el-Mâzinî yazılmıştır. Tam adı Ahmed b. Yûsuf Ebû Nasr el-Munâzî'dir. Bkz. el-Kifî, *İnbâhu'r-Ruvât*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm Beyrut 1986, I, 115-116; <http://www.alhwardi.com/modules.php?name=Sh3er&doWhat=ssd&shid=153> (08.01.2007) (S.N.).

¹⁶ Sağanak yağın yağmurun ıslattığı vadi bizi sıcak hava dalgasından korudu.

Ağaçlık bölgeye indik, orası sütten kesilmiş çocuğa süt annesinin şefkat gösterdiği gibi bizi kucakladı. <http://cmadp.com/hamda.htm> (04.01.2007) (S.N.).

¹⁷ Ritimli sesiyle güvercin karşımıza çıktı. Kervan onun sesini duyduğunda birbirine girdi.

Kalbi boş olan güvercini dinleyip mutlu oldu ve şarkı söyledi dedi. Üzüntülü olana gelince ağıt yaktı dedi. (S.N.).

¹⁸ Yalnız başına kal. Çünkü Allah tektir. Asla yöneticilerle beraber olmayı arzulama (S.N.).

¹⁹ Her iyiliksever ve her zahit ona menfaatle yaklaşır.

Onları en iyisinin daha iyisi Sahra'dır. O da İnsanlara zulüm etmez. Yalan da söylemez (S.N.).

²⁰ Bir peygamber gelip de içkiyi serbest mi bırakır ki hüznülerimi ve kederleri mi taşı-sın?

Nerede! Gelse bile içmeyecektim. O benim dengemi bozar (S.N.).

²¹ Ebû Temmâm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Hazım Burhan, *Ebû Temmâm'ın Hayatı ve Bediye Dair Şiirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Ü., Sos. Bil. Enst., Konya 2000 (S.N.).

²² Agnostisizm, *bilinmezcilik* olarak tanımlanan Tanrı'nın varlığını ya da yokluğunu şu an için bilemeyeceğimizi öngören felsefe akımı (S.N.).

²³ Topluluklar dedi ki: Allah'ınız insanlara ne Musa'yı gönderdi ne de İsa'yı.

Tam tersine, onlar insanlara birer yem yapıldılar ve şereflerini koruyarak herkese tahammül ettiler.

Elimde olsaydı, peşlerinden gidenler taşlanıncaya kadar yoldan çıkanlara ceza verirdim (S.N.).

²⁴ Allah'a şükür sakinleştim; toprağımı veririm, yiyecek peşinde de değilim.

Allah biliyor ki, bana göre, onuni için namaz kılmak inci ve yakuttan daha değerlidir (S.N.).

²⁵ Gündüz Allah'ına rükû ve secde et; gece namazına gücün yeterse, gece namazı kıl (S.N.).

²⁶ Peygamber sizi terbiye etmek için Kur'an'ı getirdi; Hani sizde hiç bu terbiyeden bir eser görüyor muyum? (S.N.).

²⁷ Musa davette bulundu, bu davet İsa gelinceye kadar sürdü. Hz. Muhammed ise beş vakit namazı getirdi.

Dendi ki: bundan başka bir din gelecek; insanlar dün ile yarın arasında yok oldular. Kim der ki, din canlı olarak bir daha geri döner de beş vakitten sonra sana faydalı olur.

Dünyada ne kadar işin olursa olsun, güneşsiz ve aysız yaşayamazsın.

Sonu da başı da aynıdır bu dünyanın. Sen ise onun acayipliklerinde yaşar gidersin (S.N.).

²⁸ Mümkin olamayanı söylerken sesimi yükseltirim; gerçeği söylerken de fısıldar durum (S.N.).

²⁹ Gençlerimiz babalarının alıstırdığı gibi yetişirler.

Genç, bazı sebeplerle mütedeyyin olmaz; ona yakınları öğretirler.

Farslıların, çocuklarına Mecûsîliği öğreten sahipleri vardır (S.N.).

³⁰ Mezhepler aramıza kin ekti ve çeşit çeşit düşmanlıklar soktu (S.N.).

³¹ Mezhepler aramıza kin ekti ve çeşit çeşit düşmanlıklar soktu (S.N.).

³² Âkil kişi aklına başvurduğunda mezhepleri aşağılar ve hakir görür.

Ondan aklının erdiği kadarını al, cehâlet seni onların kalıntılarına batırmasın (S.N.).

³³ Akıl da şaşırır, bütün mezhepler de; bu öyle bir şeydir ki taklit edilir, ama ölçülmez. Mecûsîler, Müslümanlar, Hristiyanlar hatta sabit fikirli Yahûdiler bile şaşırır, İbadetle dolu ateşten evler, dolu dolu mescitler, kiliseler...

Yıldızlara tapan dinsizler, içi dışı kötülükle dolu olanlar şaşırır,

Peki nasıl oluyor da, dindar biri efendi oluyor, ama mert birinin emelleri yerlerde sürünüyor? (S.N.).

³⁴ Gençlerimiz babalarının alıstırdığı gibi yetişirler (S.N.).

³⁵ Akıl da şaşırır, bütün mezhepler de; bu öyle bir şeydir ki taklit edilir, ama ölçülmez (S.N.).

³⁶ Mahmız azalıyor ve ancak sessiz kalıyoruz; bir de ateşten Allah'a sığınıyoruz.

İçinde beş yüz yakut bulunan bir el, ne oldu da bir çeyrek dinar için kesildi? (S.N.).

³⁷ Hatırlamadığım bir topluluğun inancında bir köşe, ancak putlardan ibarettir (S.N.).

³⁸ Uyanın, uyanın ey sapkınlar! Dininiz sadece eskilerin bir kandırmacasıdır.

Onunla dünyahıklarını toplamak istediler ve ulaştılar da... Ardından o şerefsizler de geçip gitti, devletleri de... (S.N.).

³⁹ Müslümanlarla Hristiyanların, hidayete erdikçe arzuları arttı; Yahûdiler şaşırđ, Mecûsîler ise yolunu kaybetti.

Yeryüzündeki insanlar iki çeşittir: dinsiz olup akıllı olanlar, diğeri de dini olup aklı olmayanlar (S.N.).

⁴⁰ Kısırâ ve onun taraftarları ne acayıptır? Yüzlerini ineklerin idrarıyla yıkamaları ne acayıptır?

Yehuda'nın sözü ne acayıptır? O söze göre çürümüş kemiklerin ve fersiz rüzgarların arzu edilmesi ne acayıptır?

Hristiyanların sözü ne acayıptır? O söze göre birine canlı canlı zulmedilmesi, haksızlık yapılması ve yine de yenememeleri ne acayıptır?

En uzak yerlerden gelen insanların, şeytan taşlamaları ve taşı öpmeleri ne acayıptır?

Ne şaşılacak sözleri var şu insanların? Bunların hepsi mi hakikati görmez oldular? (S.N.).

⁴¹ Bu ifade, Kur'an-ı Kerim'de şairlerle ilgili olarak geçen şu âyetlerin bir kısmıdır: Şu'arâ', 26/224-227: "Ve's-şu'arâ'u yettebi'uhumu'l-ğâvûn, elem tera ennehum fî kulli vâdin yehîmûn, ve ennehum yekûlûne mâ lâ yef'alûn, ille'llezîne âmenû ve 'amilu's-sâlihâti vezekeru'llâhe kesîran ventesarû min ba'di mâ zulimû ev seya'lemu'llezîne zalemû eyye munkalebin yenkalibûn." (Şairlere gelince, onlara da çapkınlar-sapkınlar uyar. Görmez misin onları ki, her vadide tutkun-şaşkın dolaşırlar. *Ve onlar yapmayacakları şeyleri söyleyip dururlar.* İman edip barışa ve hayra yönelik işler yapanlar, Allah'ı çok ananlar ve zulme uğratıldıktan sonra başarıya ulaşanlar böyle değillerdir. Zulmedenler, hangi devrime uğrayıp baş aşağı döneceklerini yakında bilecekler.) (S.N.)